

“ΑΝ ΗΡΧΙΖΕ ΜΕΤΑ ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΟΥΣ...”

Ο Κοραχής, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού
και η Ελληνική Επανάσταση

ΤΑ ΝΕΑ ΤΗΣ ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ηγεμονίες έφτασαν στο Παρίσι γύρω στα μέσα του Απρίλη· λίγο αργότερα μαθεύτηκε και το επαναστατικό ξέσπασμα στον Μοριά. «Χαίρω χαράν δεν εμπορείς να φαντασθής πόσην», έγραψε στον συμπατριώτη-του Βλαστό ο Κοραχής στις 25 Μαΐου· επιδοκιμάζει το ότι τ' αδέρφια του Βλαστού έτρεξαν «εις βοήθειαν της προσκαλούσης πατρίδος», κι αμέσως ύστερα προσθέτει: «Είκοσι έτη ηλικίας ολιγότερα αν είχα, ούτε θεοί ούτε δαίμονες ήθελον μ' εμποδίσει» — να κατέβει δηλαδή κι αυτός στην επαναστατημένη Ελλάδα.¹

Στο ίδιο όμως γράμμα, κοντά στον ενθουσιασμό προσθέτει και τους δισταγμούς-του: «Να κρημνίση-τις οικοδομήν μεγάλη σοφία δεν χρειάζεταιαι»... «Η μεγάλη και τρομερά δυσκολία είναι εις την ανοικοδομήν, ήτις χρειάζεταιαι αρχιτέκτονας Αριστείδας και τοιούτους άλλους οποίος ήτον ο Αριστείδης, και οποίον δεν βλέπω ακόμη κανένα εις το γένος. Αντί των τοιούτων έχομεν πολλούς ημισόφους, πολλούς σχολαστικούς, οι οποίοι αν επιθυμήσωσι να γενώσι δημαγωγοί και δημοκόποι εις λαόν ακόμη απαίδευτον», και τα λοιπά. Ενάμιση μήνα αργότερα, μέσα Ιουλίου, διατύπωνε με πιο μεγάλη σαφήνεια τί τον φόβιζε: «Ουδεμία αμφιβολία ότι το θηρίον πνέει τα λοιόσθια· ουδεμία αμφιβολία ότι η Ελλάς μέλλει να ελευθερωθή απ' αυτόν· αλλά φοβούμαι μη αγοράσωμεν την ελευθερίαν υπερβολικά. Με θλίβει ακόμα και ο λογισμός μη οι καλοί-σου Ρ., οι Ρώσοι δηλαδή, «μη μας έβαλαν εμπρός να δαμάσωμεν πρώτοι ημείς το θηρίον, διά να δώσωσι έπειτα εις αυτό την τελευταίαν πληγήν αυτοί».² Τις τελευταίες μέρες του 1821 εξομολογιόταν στον αγαπημένο-του Ιάκωβο Ρώτα: «Το πράγμα ήρχισεν άωρον εις έθνος το οποίον δεν έχει ακόμη αρ-

1. Αδαμ. Κοραχής (Παρίσι) προς Παντολέοντα Βλαστό (Βιέννη) 23.5.1821, βλ. *Αδαμάντιος Κοραχής, Αλληλογραφία*, τ. Δ', Αθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1982, σ. 285.

2. Αδαμ. Κοραχής (Παρίσι) προς Αλέξ. Κοντόσταυλο (Λονδίνο) 16.7.1821, *ό.π.*, σ. 294.

κετά φώτα να καταλάβη τα αληθή-του συμφέροντα)... «Αν ήρχιζε μετά 20 χρόνους, τότε ήθελαν ευρεθόν ωριμώτεροι οι καρποί της Χίτου και των Κυδωνιών εξ ενός μέρους, και από το άλλο πλείότερος ο αριθμός των σπουδαζόντων εις την Ευρώπην νέων».³

Όταν ξέσπασε ο Αγώνας, ο γέροντας έκλεινε τα εβδομηντατρία-του. Ζούσε στο Παρίσι από τα 1788· η Γαλλική Επανάσταση τον είχε κάνει να σκιρτήσει από ελπίδες για το ανθρώπινο γένος, ενώ παράλληλα παρατηρούσε μ' ενθουσιασμό τα σημάδια της αλλαγής που έφταναν από την Ελλάδα. «Όλα ταύτα είναι σημεία αναντίρρητα ότι εξύπνησε τέλος πάντων η ταλαίπωρος Ελλάς· και η εξύπνισις αύτη προετοιμάζει αναγκαίως και την μέλλουσαν ελευθερίαν-της», έγραφε στα 1814· λίγους μήνες αργότερα πρόσθετε: «Δεν έμεινεν αμφιβολία»... «ότι έφθασε και των Γραικών ο καλός καιρός· και έφθασε με τόσην ορμήν ώστε καμία δύναμις ανθρώπινος δεν είναι πλέον καλή να μας οπισθοποδίσση».⁴

Όσoτόσο δεν περίμενε πως η αλλαγή θα ερχόταν τόσο σύντομα· ούτε καν το ήθελε καλά-καλά: «ήρχισα να φοβούμαι», έγραφε τον Ιούλιο του 1818, «όχι μη φωτισθή το γένος, αλλά μη, πριν αποκτήση φώτα αρκετά, κεφαλαί-τινες ενθουσιαστικά επιχειρήσωσι προ του πρέποντος καιρού την συντριβήν του ζυγού».⁵

Και όμως (παρά πάσαν ελπίδα), οι ομογενείς-του τόλμησαν. «Δεν είναι πλέον καιρός να εξετάσωμεν εάν έγινεν η επανάστασις εις αρμόδιον καιρόν», έγραφε τον Σεπτέμβρη του 1821 ο Κοραής στον στενό-του συνεργάτη, τον Νέοφυτο Βάμβα, που βρισκόταν από την αρχή του Αγώνα μέσα στις μάχες, «αλλ' ας ίδωμεν τί συμφέρει κατά το παρόν να κάμωμεν».⁶ Και βέβαια αυτός έκανε όσα του επέτρεπαν τα χρόνια-του και τα αρθριτικά που βασάνιζαν το εξασθενησμένο σώμα-του: γράμματα στους αμερικανούς και τους ευρωπαϊούς φιλελεύθερους, παραστάσεις στις φιλελληνικές επιτροπές, βιβλία που τα έκρινε απαραίτητα για την επαναστατημένη Ελλάδα — όπως τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, το *Στρατηγικόν* του Ονήσανδρου, όπου πρόσθεσε μια δική-του μετάφραση του Τυρ-

3. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Ιάκ. Ρώτα (Τεργέστη) 24.12.1821, ό.π., σ. 320.

4. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Αλέξ. Πατρινό (Λιβόρνο) 30.12.1814 και 17.5.1815, ό.π., τ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 366-367 και 413.

5. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Ιάκ. Ρώτα (Τεργέστη) 9.7.1818, ό.π., τ. Δ', σ. 96.

6. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Νέοφυτο Βάμβα (Υδρα) ± -.9.1818, ό.π., σ. 307.

ταίου, τα *Πολιτικά* του Πλούταρχου, μια επανέκδοση του *Περί αδικημάτων και ποινών* του Cesare Beccaria— και συνόδευε κάθε έκδοση με μαχητικά προλεγόμενα και πατρικές συμβουλές. Όταν έφτασε στα χέρια-του το «Προσωρινόν πολίτευμα» που είχε ψηφίσει στα 1822 η Εθνική Συνέλευση κάθισε και μελέτησε πολιτική θεωρία,⁷ ώστε να κάνει ένα σωρό παρατηρήσεις για το πώς θα γίνει πιο δημοκρατικό το Σύνταγμα, ή πιο ανεκτικό προς τους αλλόθρησκους⁸ όταν έμαθε τις παρεκτροπές του Οδυσσέα Αντρώτσου, του έστειλε ένα μακρύ παραινετικό γράμμα, και δεν σταμάτησε να φορτώνει με παραινέσεις και πολλούς άλλους, είτε αγωνιστές είτε πολιτικούς. Και μονάχα τα γεράματα τον κρατάν μακριά· αγωνιά για την έκβαση των μαχών, μαθαίνει τα γεγονότα απ' τις εφημερίδες της Γαλλίας, ή με τα γράμματα που του στέλνουν φίλοι και μαθητές από την Ελλάδα. «Ο Γέρων πάσχει», μηνούσαν από το Παρίσι στην Πελοπόννησο τον Αύγουστο του 1821, «και εάν δεν προφθάσουν ευτυχείς ειδήσεις, αποθνήσκει από την λύπην-του».⁹ «Τον είδα τον Αύγουστο του 1821», γράφει στο σημειωματάριό-του ένας άγγλος φιλέλληνας, ο John Bowring, «Τα τέκνα της Ελλάδος ήταν μαζεμένα γύρω-του, και άκουγε τις διάφορες αφηγήσεις που μετέφεραν για την πρόοδο του αγώνα με τους Τούρκους. “Τα προέβλεψα όλα αυτά, αλλά πίστευα πως θα συμβούν όταν το ταξίδι-μου θά 'χει πια τελειώσει. Τα προέβλεψα.” — και τα δάκρυα έτρεχαν στα μάγουλα του “γέροντα”. “Όχι, όχι”, έλεγαν οι νέοι που ήταν κοντά-του, “θα γυρίσεις στην Ελλάδα, και θα σου φτιάξουμε ένα μνημείο”. Ένα χαμόγελο ευγνωμοσύνης απλώθηκε στο πρόσωπο του γέροντα, και όλοι είχαν έναν συμπαθητικό λόγο να πουν και να εκφράσουν τη χαρά-τους».¹⁰

7. Α. Βρανούσης, «Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο Κοραής», *Πρακτικά συνεδρίου Κοραΐς και Χίος*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 223-258.

8. Αδαμ. Κοραΐς, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822* έτους, επιμ. Θεμ. Βολίδης, Αθήνα 1933. Πολλές από τις παρατηρήσεις-του τις επανέλαβε ο Κοραΐς στον διάλογό-του «Περί των ελληνικών συμφερόντων», που προέταξε στα *Πολιτικά* του Πλούταρχου, 1824, βλ. Αδαμαντίου Κοραΐ, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Γ', Αθήνα 1990, σ. 117-287.

9. Κωνστ. Πολυχρονιάδης (Παρίσι) προς Π. Σέκερη και Γ. Πραϊδη (Πελοπόννησο) 2.8.1821, *Ιστορικών Αρχείον Αλεξ. Μαυροκορδάτου, Ι. Έγγραφα των ετών 1803-1822*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1963 [*Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Ε'-τχ. 1], σ. 53.

10. *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, επιμ. Lewin B. Bowring, Λονδίνο 1877, σ. 323· αντιγράφω ολόκληρο το παράθεμα:

Λίγους μήνες πιο ύστερα η Χίος πλήρωσε βαρύ το τίμημα — καταστροφή και προσφυγιά. Περνώντας από το Παρίσι, ένας άλλος Εγγλέζος βρήκε το δωμάτιό-του γεμάτο από Χιώτισσες που είχαν καταφύγει «στον πατέρα της πατρίδας σαν να ήταν συγγενής-τους».¹¹ Πραγματικά, η μοίρα του νησιού συγκεντρώνει ένα μεγάλο μέρος από τις φροντίδες-του· στην αρχή προσπαθεί με επάλληλα γράμματα να καταπείσει τους Χιώτες να συγκεντρωθούν όλοι σ' έναν τόπο, ύστερα ν' αναλάβουν καινούριο αγώνα, να οργανώσουν την απελευθέρωσή-τους.¹² Οι κακές ειδήσεις για την εκστρατεία του Φαβιέρου τον βύθισαν σε πένθος — «η τελευταία απροσδόκητος αποτυχία της Χ. ηύξησε τας ασθενείας και του σώματος και της ψυχής-μου», έγραφε τον Ιούνιο του 1828—¹³ αλλά δεν απελπίστηκε· σκεπτόταν τώρα ένα είδος ημιαυτόνομης ανεξάρτητης πολιτείας.

Στα 1831 η ελληνική ανεξαρτησία είχε πια κερδηθεί κι ο αγώνας κατά των Τούρκων είχε τελειώσει — μαινόταν όμως ο εσωτερικός, κατά του Καποδίστρια. Μαθαίνοντας πως ένας Χιώτης πέρασε στο στρατόπεδο του Κυβερνήτη, ο Κοραής ταράχθηκε, και σχολίαζε θυμοσοφικά: «“Πολλοί κλητοί, και ολίγοι εκλεκτοί”. Η επανάστασις της Ελλάδος ήτο δικαιοτάτη· αλλ' έγινεν ακαίρως. Ο καιρός-της ήτο το 1850 έτος, ότε ηθέλαμεν έχει πολλούς από τους έτι σπουδάζοντας νέους-μας, ηλικιωμένους άλλους μεταξύ 30 και 40 ετών, και άλλους υπέρ τα 40, και διδαγμέ-

«CORAY.

τω γεροντι κοραη, as he called himself. I saw him in August 1821. The sons of Greece were gathered round him, and he was listening to the different tales they brought of the progress of the struggle with the Turks. “I foresaw all this, but I believed it would take place when my pilgrimage was over, I foresaw it;” and tears flowed fast from “the old man’s” cheeks. “No, no,” said the young men who were about him; “you shall return to Greece, and we will build you a monument.” A smile of grateful joy played upon the old man’s countenance, and every tongue had some accent of kindness and of congratulation. — 1822».

11. Ch. B. Sherridan, *The Songs of Greece*, Λονδίνο 1825, σ. liii: «Calling on the illustrious Coray at Paris, I found the room fill'd with Sciot ladies, who had escaped the scene of carnage, and flown for refuge to the father of their country as to a parent».

12. Βλ. Διονύσιος Α. Μαντζουλίνος, «Ο Κοραής εμπνευστής της εκστρατείας της Χίου», *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 22-52 και Λουκία Δρούλια, «Προς την ανάκτηση της Χίου», *Ελληνικά* 17 (1962), 307-317.

13. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Ιάκωβο Ρώτα και Ζαννή Βλαστό (Τεργέστη) 5.6.1828, *Αλληλογραφία*, τ. ζ', Αθήνα 1984, σ. 96.

νους από τα συμβάντα και συμβαίνοντα σήμερον εις την Ευρώπην, ικανούς να δράξωσι τα πράγματα και να διαλύσωσι τας φατρίας». ¹⁴

Ο λόγος που προβάλλεται για το αναγκαίο της αναβολής είναι, σ' όλες τις περιπτώσεις, η εκπαιδευτική δραστηριότητα. Από τα 1800 περίπου ο ελληνικός χώρος είχε αρχίσει ν' αποκτά καλύτερα σχολεία, διαποτισμένα τώρα από τα φώτα της Ευρώπης: Κυδωνίες, Χίος, Σμύρνη κρατούσαν τα πρωτεία, αλλά δεν ήταν μόνο σ' αυτές τις πολιτείες που τα πράγματα έπαιρναν καινούρια τροπή, κι από κοντά πρέπει να προσθέσουμε τους φοιτητές στα πανεπιστήμια της Γερμανίας, της Ιταλίας, του Παρισιού και αλλού, που πολλαπλασιάζονταν με ταχύτατους ρυθμούς. Αν επιμείνουμε σε μια κοινωνιολογική ματιά, αυτό που αλλάζει είναι πως οι μαθητές σπουδάζουν πια και για να μάθουν, όχι για να αποκτήσουν απλώς και μόνο ένα επάγγελμα — το δασκαλίκι. Μια γενιά πιο πριν, οι συνομήλικοι του Κοραή είχαν δει τον δάσκαλο ν' αποδεσμεύεται από τον ιερωμένο· τώρα τα πράγματα προχωρούν πιο πολύ: είναι οι έμποροι που πολλαπλασιάζονται, πλουτίζουν, κι έτσι αποκτούν τη δύναμη και το θάρρος να διεκδικούν την εξουσία μέσα στις κοινότητες, κι απλώνουν την επιρροή τους στον σκληρό πυρήνα της χριστιανικής ηγεσίας, δηλαδή στις επισκοπές και τις μητροπόλεις. Κάποια στιγμή ένας δικός τους, Χιώτης μάλιστα, ο Δωρόθεος Πρώιος κόντεψε ν' ανέβει και στον πατριαρχικό θρόνο. ¹⁵ Ο Κοραής τα παρακολουθούσε όλα αυτά με προσοχή· κάτι παραπάνω, αυτός κυρίως κινούσε τα νήματα, αυτός ήταν ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης της καινούριας πορείας του ελληνισμού — μα και το κόκκινο πανί για όσους τρόμαζαν από τις αναδιαστρωματώσεις της κοινωνικής πυραμίδας.

Σίγουρα είναι κάπως απλοϊκή — ή να το πω καλύτερα: σχηματική — η σύνδεση της ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου με τους καλύτερους όρους για μια επαναστατική αλλαγή. Ούτε κι η Επανάσταση έγινε από κάποιους ενθουσιώδεις θερμοκέφαλους — στα 1831 ο Κοραής θέλησε σε μια στιγμή οργής να τη χρεώσει στην ανοησία του τσάρου — ¹⁶ παρά οφείλε-

14. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Αλέξ. Κοντόσταυλο (Αίγινα) 20.1.1831, ό.π., σ. 211. Η πεποίθησή του ότι η Επανάσταση ήταν πρόωρη επαναλαμβάνεται συχνά και διαρκώς, λ.χ. στην επίσημη επιστολή του προς τις ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, 2.8.1825, ό.π., τ. Ε', Αθήνα 1983, σ. 251.

15. Στα 1819, αντί για τον Γρηγόριο τις πληροφορίες τις δίνει από την Βιέννη ο Κων. Κοκκινάκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Δ', σ. 280 και 281.

16. «Αλλά το άκαιρον της Επαναστάσεως, το χρεωστούμεν και τούτο εις τον

ται από τη μια στο καινούριο φαινόμενο των εθνικών συνειδήσεων καθώς και σε μια γενικότερη ωρίμανση του ελληνισμού, κι από την άλλη στην απότομη πτώση του εμπορίου αμέσως ύστερα από το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, που ώθησε τους εμπόρους σε ριζοσπαστικότερες λύσεις.¹⁷ Άλλωστε ο Κοραής διέθετε αρκετά οξυμμένα αισθητήρια, ώστε να διακρίνει και τα κοινωνικά-της αίτια.

Σταθερός φόβος, έμμονή-του ιδέα, ήταν να περιοριστεί η δύναμη των Φαναριωτών, των ιερωμένων —και ιδίως των καλογήρων— και των κοτσαμπάσηδων, που «τουρκομαθημένους» τους ανέβαζε, «τουρκογέροντες» τους κατέβαζε. Λίγους μήνες προτού ξεσπάσει η Επανάσταση έγραφε στον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, τον εκδότη του (Αλόγιου Ερμή): «Ετι νέος ων εκατάλαβα ότι η τυραννία των Τούρκων είναι το ουδέν παραβαλλομένη με την τυραννίαν των ιερωμένων και των Τσελεπιδων-μας», και στα χρόνια του Αγώνα, στον Ιάκωβο Ρώτα: «Ανάθεμα (λέγεις φίλε) τους Φ! Εγώ τους αναθεμάτισα από την αρχήν αυτήν της επαναστ.»,¹⁸ ή πάλι ότι οι Φαναριώτες ενεργούν ανύκτα και ημέραν να γευθώσι και τους Ελληνικούς ιδρώτας, ως εγεύοντο τα αίματα των κατ'εβέλων της Μολδοβλαχίας». ¹⁹ Και στο γράμμα προς τον Ιάκωβο Ρώτα που αναφέραμε πιο πάνω, Δεκέμβρη του 1821, έγραφε: «οι περιβόητοι την πλεονεξίαν και προ της παρούσης μεταβολής Κοτζάμπ. φαίνεται, κατά τα θρυλούμενα, ότι μεταχειρίζονται την ελευθερίαν ως όργανον της φιλαρχίας-των. Και τούτο με φαίνεται ολιγότερον παράδοξον, όσον το επρόσμενα και το εφοβούμεν απ' αυτής της αρχής. Το πράγμα ήρχισεν άωρον εις έθνος», κ.λπ.²⁰

μωρόν Αλέξανδρον, όστις διήγειρε πρώτον τον Υψηλάντην, έπειτα αισχρώς τον απαρνήθη», στο ίδιο γράμμα, ό.π., σ. 212. Το ότι οι Ρώσοι υποκίνησαν εκ του πονηρού τον Υψηλάντη το διατυπώνει ο Κοραής ήδη από το 1821: «Απορώ, αν επιστεύσετε ποτέ, ότι ο Υ. εκινήθη αφ' αυτού. Μας έβαλαν εμπρός τους ταλαίπωρους», κ.λπ. γράμμα προς τον Παντ. Βλαστό (Βιέννη), 7.8.1821, ό.π., τ. Δ', σ. 301.

17. Βλ. τα δύο άρθρα του Βασ. Κρεμμυδά, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι επιπτώσεις στην επανάσταση του 1821» και «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 6 (1976), 16-33 και 25 (2002), 71-84.

18. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Κωνστ. Κοκκινάκη (Βιέννη) 3.11.1820, και Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Ιάκ. Ρώτα (Τεργέστη) 18.1.1826, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Δ', σ. 269-270 και τ. Ε', σ. 300.

19. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Αλέξ. Κοντόσταυλο (Υδρα) 19.12.1831, ό.π., τ. ζ', σ. 248.

20. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Ιάκ. Ρώτα (Τεργέστη) 24.12.1821, ό.π., τ. Δ',

Και οι ιδέες-του για τα ζητήματα της Ευρώπης ήταν αντίστοιχες: φοβόταν τους Ρώσους, τον τσάρο, τον Μέτερνιχ, την Ιερή Συμμαχία, και έδειχνε εμπιστοσύνη στην αγγλική κοινωνία —όχι όμως και στην αγγλική πολιτική—, στο αμερικανικό πολίτευμα, στη γαλλική διάνοηση.

Νεότερος, κάποια στιγμή στα 1792, άκουσε πως οι Γάλλοι δημοκρατικοί είχαν κάνει τη σκέψη αν ηττηθούν, να κατέβουν στα νότια, «και μάλιστα εις την Μασσιλιάν, όπου το κατὰ του βασιλέως μίσος είναι ισχυρόν, να κυριεύσωσι όλα τα πολεμικά καράβια του Τουλωνίου», της Τουλόν, όπου ο ναύσταθμος της Γαλλίας, «κακείθεν να πλεύσωσιν προς την Κύπρον και Κρήτην, και να καταστήσωσιν εις αυτάς τας νήσους γαλλικήν, ή μάλλον ειπείν, γραικογαλλικήν δημοκρατίαν· διότι πιθανόν ήτον όχι μόνον αυτών των νήσων οι Γραικοί, αλλά και αναριθμήτων άλλων ήθελαν προσδράμει διά να απολαύσωσι την αληθινήν των προπατόρων-των ελευθερίαν, ασυγκρίτως διάφορον από την ρωσικήν ελευθερίαν».²¹ Από τον τρόπο που μεταφέρει ο Κοραής τούτη την αδέσποτη φήμη στον Σμυρνιό φιλαράκο-του, τον πρωτοψάλτη Δημήτριο Λώτο, μπορούμε να καταλάβουμε πόσο σκίρτησε η ψυχή-του στο άκουσμά-της. Και λίγο αργότερα, όταν ο Βοναπάρτης μετέφερε την ευρωπαϊκή σύγκρουση στην Ανατολή και την Αίγυπτο, 1799-1800, ο Κοραής ενθουσιάζεται και συντάσσει επαναστατικά φυλλάδια για να εξεγείρει τις συνειδήσεις των υπόδουλων. Τυπώνει τότε το *Άσμα πολεμιστήριον*, έναν σύντομο θούριο, που αρχίζει «Φίλοι-μου συμπατριώται, | Δούλοι νά 'μεθα ως πότε;» για να καταλήξει: «Όταν έχωμεν τους Γάλλους, | Τις η χρεία από άλλους; | Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι, | Με φιλίαν ενωμένοι, | Δεν είναι Γραικοί ή Γάλλοι, | Αλλ' έν έθνος, Γραικογάλλοι, | Κράζοντες "Αφανισθήτω, | Κι εκ της γης εξαλειφθήτω | Η κατάρατος δουλεία! | ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!"».²²

σ. 320. Η αποστροφή-του προς τους Φαναριώτες, επίμονη, φτάνει στα όρια του παροξυσμού όταν τους βλέπει ν' ανακατεύονται στην πολιτική της ελληνικής Κυβέρνησης: «Ιησούται, Φαναριώται, Βελιγκτώνες, Μετερνίχοι και άλλοι τοιούτοι επιστήμονες άνδρες δεν έχουν ούτε Πατρίδα ούτε πατέρα» —αυτά γράφονται σε σχέση με τις κινήσεις της διπλωματίας—, ό.π., τ. ζ', σ. 218 και ακόμα οξύτερα σ. 247-248. Εξίσου οξείες απόψεις, περίπου πανομοιότυπα διατυπωμένες, και στον «Διάλογο» που προτάσσεται στην έκδοση του Αρριανού (1827), *Προλεγόμενα...*, ό.π., σ. 586-587.

21. Αδαμ. Κοραής (Παρίσι) προς Δημήτριο Λώτο (Σμύρνη) 15.11.1792, ό.π., τ. Α', Αθήνα 1964, σ. 282.

22. *Άσμα πολεμιστήριον*. Ανώνυμο έργο του Κοραή, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1982.

Έκανα αυτήν την αναδρομή προς τα πίσω με συγκεκριμένο στόχο: για να καταλάβουμε πόσο πιο ισχυρή από την εθνική ήταν ακόμη τότε, είκοσι ή τριάντα χρόνια πριν τη δική-μας Επανάσταση, η κοινωνική συνείδηση —όχι του Κοραή, ειδικά, παρά της εποχής-του. Αν κάτι άλλαξε από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα, είναι η δυναμική εμφάνιση ενός καινούριου συναισθήματος, της εθνικής συνείδησης. Αν δεν το κατανοήσουμε αυτό, δεν μπορούμε να συλλάβουμε, όχι μόνο τη στάση του Κοραή, τους δισταγμούς και τους ενθουσιασμούς-του, αλλά ούτε και το γιατί ορισμένες κοινωνικές ομάδες, συσπειρωμένες γύρω από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αντιτάχθηκαν στην προοπτική της εξέγερσης. Είναι εύκολο να λέμε ότι ο Γρηγόριος ο Ε΄ βρέθηκε υποχρεωμένος να αφορίσει τους επαναστάτες, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τον πρώτο αφορισμό τον ακολούθησαν επάλληλες εγκύκλιοι «περί δουλικής υποταγής» από τον Ευγένιο που ανέλαβε το Πατριαρχείο αμέσως μετά την καθάρηση του Γρηγόριου.²³ Ή ότι λίγες μέρες νωρίτερα, τέλη του Μάρτη —η είδηση για τα γεγονότα του Μοριά δεν είχε ακόμα φτάσει, αλλά οι διώξεις στην Κωνσταντινούπολη είχαν αρχίσει—, το Πατριαρχείο συγκρότησε Σύνοδο «περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων», όπου από το στόμα μητροπολιτών ακούστηκε ότι ο Κούμας «πρέπει να παραδειγματισθεί ως διασπείρων αποστατικά φρονήματα», κι ακατανόμαστες ύβρεις για άλλους διδασκαλούς, και βέβαια για τον Κοραή, τόσες και τέτοιες, ώστε ο ίδιος ο Γρηγόριος «και άκων και εκών στραφείς ήλεγξε τους Αρχιερείς, ότι δεν πρέπει ονοματωδώς εις τοιούτους καιρούς να κατηγορώσιν άνδρας πεπαιδευμένους, ει δε μη, είναι άξιοι να θεωρώνται ως φονείς».²⁴

Όμως προτού χρησιμοποιήσουμε αυτές τις μαρτυρίες, επιστρέφω και πάλι στη Γαλλική Επανάσταση· να θυμηθούμε ότι κι εδώ το κοινωνικό ήταν στα 1789 το κυρίαρχο: το εθνικό ήρθε αργότερα, όταν οι ξένοι βα-

23. Βλ. Δημ. Ζ. Σοφινός, «Εγκύκλιοι (Αύγ. 1821-Ιαν. 1822 του Οικουμενικού πατριάρχη Ευγενίου Β΄ περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 2 (2000), 19-41. Για το κλίμα της εποχής λίγο πριν την Επανάσταση είναι απαραίτητες οι μελέτες του Φίλιππου Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μτφ. Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα ²1986 και *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν-σου*, Αθήνα 1988.

24. Κώστας Λάμπας, «Πατριαρχική Σύνοδος "Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων" τον Μάρτιο του 1821. Μια μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», *Μνήμων* 11 (1987), 125. Κι αυτή η μελέτη είναι απαραίτητη.

σιλιάδες επιχείρησαν να εισβάλουν και να καταλύσουν τη δημοκρατία, κι έτσι η γαλλική λέξη «πατριώτης» είχε σαφές πολιτικό χρώμα —δήλωνε μονάχα εκείνους που υπερασπίζονταν τη δημοκρατία. Μάλιστα σε μια θεατρική παράσταση στο Παρίσι του 1792, ξέσπασε μια διαμάχη δημοκρατικών και φιλοβασιλικών, και οι φιλοβασιλικοί φώναζαν το σύνθημα «κάτω το έθνος»:²⁵ αυτή η λέξη, έθνος, δεν είχε αποκτήσει ακόμα τη σημερινή-της σημασία, σήμαινε τη δημοκρατική παράταξη και μόνο. Μας φαίνεται περίεργο, αλλά περίεργο φάνηκε και στον Λουδοβίκο όταν, προσπαθώντας να ησυχάσει κάπως τα πράγματα μετά την 14^η Ιουλίου, άφησε τις Βερσαλλίες κι έτρεξε στο Παρίσι. «Τον είδα εις το αμάξιόν-του», γράφει ο Κοραΐς, «όταν έμβαινε εις την πόλιν χωρίς όψιν, αδελφέ, τόσον ήτον ο άνθρωπος τεταραγμένος, και με το δίκαιον. Διότι δεν έβλεπε παρά οπλισμένους ανθρώπους και τας οδούς στολισμένας με κανόνια. Εν όσω επροχώρει διά να υπάγει εις το παλάτιον, οκτακόσκιαι χιλιάδες ή εννεακόσκιαι κατόικων, οι μεν εις τας οδούς, οι δε εις τα παράθυρα, εκραύγαζαν όχι το συνηθισμένον: “Ζήτω ο Βασιλεύς!” αλλά: “Ζήτω το Έθνος!” Αυτό τον έκαμε να συλλογίζεται περισσότερον» —σχολιάζει ο Κοραΐς.²⁶ Δεν είχε άδικο ο Λουδοβίκος· δύομισι χρόνια αργότερα, «ευθύς οπού έπεσε το κεφάλι-του μέσα εις το σακί» —σύμφωνα με την αφήγηση ενός άλλου έλληνα αυτόπτη— το πλήθος που παρακολουθούσε «ομοβοεί εφώναζε “Ζήτω το Έθνος”, “Ζήτω η Δημοκρατία”».²⁷

Μας είναι πολύ δύσκολο σήμερα να φανταστούμε κάποιον που δεν υπερασπίζεται το έθνος-του· όμως οι Γάλλοι ευγενείς, ή γενικότερα οι οπαδοί της βασιλείας, θα ένιωθαν προδότες όχι αν πολεμούσαν τη γαλλική δημοκρατία, παρά αντίθετα, αν δεν την πολεμούσαν. Είχαν ορκιστεί στον βασιλιά, όχι στο έθνος, ήταν υπήκοοι, δεν ήταν πολίτες. Με τους ναπολεόντειους ακριβώς πολέμους το «εθνικό» εκτοπίζει ταχύτατα το «κοινωνικό» —αλλά η ήττα του Ναπολέοντα ήταν και κοινωνική· νίκησε η παλιά τάξη, νίκησαν οι βασιλιάδες, οι εκπρόσωποι της θείας Πρόνοιας, νικήθηκε προσωρινά η έννοια του έθνους.

25. Αντλώ την πληροφορία από τον Jean Plumyène, *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme*, Παρίσι 1979, σ. 62-63 και 400.

26. Αδαμ. Κοραΐς (Παρίσι) προς Δημήτριο Λώτο (Σμύρνη) 8.9.1789, ό.π., τ. Α', Αθήνα 1964, σ. 117.

27. Επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά για τη γαλλική επανάσταση, επιμ. Παναγιώτης Μιχαηλάκης, Αθήνα 2002, σ. 84.

Όστούσο ούτε το έθνος ούτε κι η προέκτασή-του, το έθνος-κράτος, ήταν έννοιες κυρίαρχες στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σε κανέναν δεν φαινόταν περίεργο πως στο Βουκουρέστι ή στο Ιάσι ηγεμόνευαν Έλληνες διορισμένοι από τον σουλτάνο, ή πως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προτού να γίνει αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης ήταν αξιωματούχος του Τσάρου — και δεν ήταν διόλου ο μοναδικός Έλληνας που πολεμούσε με τον ρωσικό στρατό.

Το πώς ακριβώς γεννήθηκε, απλώθηκε, κρυσταλλώθηκε αυτή η καινούρια έννοια του «εμείς», η έννοια του έθνους δηλαδή, μέσα από ποιες υπόγειες διαδρομές μετέλλαξε ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις δεν είναι εύκολο να το διακρίνουμε — και γι' αυτό μ' ενδιαφέρει ο Κοραής, γιατί αποτελεί ένα καλό παράδειγμα εσωτερικών ταλαντεύσεων, παλινδρομήσεων, που δεν θα πρέπει ούτε και ο ίδιος να τις είχε συνειδητοποιήσει. Με τα όσα σκέφτεται και γράφει μας αποκαλύπτει πόσο περίπλοκη είναι η ιστορία των ανθρώπινων συμπεριφορών, και πόσο δύσκολη υπόθεση είναι να την παρακολουθήσουμε. Ζώντας μέσα στον επαναστατικό αναβρασμό της Γαλλίας τον ενθουσίαζε η κοινωνική εκδοχή, η δημοκρατία, η ελευθερία, όλων των ανθρώπων όμως — κι έτσι ονειρευόταν μια Ουτοπία, μια ελληνο-γαλλική δημοκρατία, δηλαδή όχι ένα εθνικό κράτος, παρά ένα κοινωνικό πολίτευμα όπου θα θριάμβευαν οι αρετές των αρχαίων και των σύγχρονων δημοκρατών. Κι έτσι, για να υπηρετήσει τους συμπατριώτες-του μετέφραζε τότε το «Πολιτικόν συνάλλαγμα», δηλαδή το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ, «καθώς και άλλα τινά του φιλοσόφου τούτου», που τελικά δεν έφθασαν ως την έκδοση, και το *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Βεκκάρια, ένα βιβλίο που προωθούσε την έννοια της επιείκειας στις ποινές και υποστήριζε την ισοτιμία όλων των πολιτών απέναντι στα δικαστήρια — στο παλιό καθεστώς αλλιώς τιμωρούσαν τους ευγενείς, αλλιώς τους αστούς, αλλιώς τους χωριάτες.²⁸

Στα 1796-1797 ο Βοναπάρτης ανοίχτηκε προς την Ανατολή· καινούριες, άγνωρες ως τότε ελπίδες άστραψαν στο μυαλό του Κοραή. Η κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας μπορούσε άρα να προκύψει όχι από τους ομόδοξους, όμως δεσποτικούς, Ρώσους — το παλιό όνειρο πολλών, κάποτε ίσως και του ίδιου — παρά από τους δημοκρατικούς Γάλλους. Ο

28. Για τις μεταφράσεις του Ρουσσώ βλ. Φίλ. Ηλιού (επιμ.), *Άσμα πολεμιστή-ριον*, ό.π., σ. 31 και 60· το έργο του Βεκκάρια εκδόθηκε στα 1802 και επανεκδόθηκε (με κάπως αλλαγμένο τον τίτλο) στα 1823.

Κοραής πιάνει και γράφει ένα γράμμα προς τον στρατηλάτη· δεν ξέρουμε αν έφτασε ποτέ στα χέρια-του.²⁹ Όταν όμως οι Γάλλοι αποβιβάστηκαν στην Αίγυπτο, και ξέσπασε ο τουρκο-γαλλικός πόλεμος, ο Κοραής παραμέρισε τις φιλολογικές-του ενασχολήσεις κι έπιασε —είδαμε— να γράφει προτρεπτικά ποιήματα, πολεμικές μπροσούρες, όχι μόνο υπέρ των Γάλλων —νά-την πάλι η γραικο-γαλλική δημοκρατία— αλλά κι εναντίον του Πατριαρχείου, που είχε τρομάξει με τη διείσδυση των αθεϊστικών κι επαναστατικών ιδεών στην καθ' ημάς Ανατολή.³⁰

Οι Γάλλοι απέτυχαν στην Αίγυπτο, ο Βοναπάρτης εγκατέλειπε σιγά-σιγά την υπεράσπιση της δημοκρατίας —πολύ αργότερα ο Κοραής σχολίαζε «αντί να καταστήσει αυτόνομον την Ελλάδα, ήθελε την υποτάξει εις κανένα συγγενή-του δεσπότην»—³¹ όμως οι αλλεπάλληλες εισβολές των Γάλλων στα ιταλικά ή τα γερμανικά κράτη ενίσχυσαν τη διάδοση της εθνικής συνείδησης στην Ευρώπη. Ο Κοραής, χωρίς να εγκαταλείψει ποτέ τον φιλογαλλισμό-του, εμποτίζεται σταδιακά από το καινούριο ρεύμα· αντί να μεταφράζει τώρα κορυφαία κείμενα του Διαφωτισμού, αρχίζει και εκδίδει αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, εμπλουτισμένους με τα υπέροχα Προλεγόμενά-του, όπου συμπλέκει πια τις κοινωνικές προτάσεις με τις πατριωτικές. Και γύρω-του μια καινούρια συνείδηση φουντώνει, γεννιέται η σκέψη πως η ελληνική ελευθερία πρέπει να προκύψει, όχι από τους ομόδοξους Ρώσους, όχι από τους Γάλλους, παρά από τις δικές-τους, τις εθνικές προσπάθειες. Οι έμποροι και οι «πεπαιδευμένοι» της νεότερης γενιάς οραματίζονται πια την άμεση ρήξη, την επανάσταση· ο Κοραής κρατάει το δικό-του το μονοπάτι, κάπου ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο.

29. Φίλ. Η. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από την αλληλογραφία του Κοραή», *Έρνος...*, ό.π., σ. 77· η μελέτη του Ηλιού είχε κυκλοφορήσει ως ανάτυπο το 1953.

30. Όλη αυτή η παράγραφος στηρίζεται στη συλλογιστική και τις πληροφορίες που προσκομίζει ο Φίλιππος Ηλιού στην σχολιασμένη επανέκδοση του *Άσμα πολεμίστηριον*, ό.π., πβ. όμως και τα σχόλια του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου στην βιβλιοκριτική-του, *Διαβάζω* 63 (1983), 61-62. Για τη στάση του Πατριαρχείου βλ. επίσης Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, *Η γαλλική επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798, Αθήνα 1989*, και Ο ίδιος, «Περί ελευθερίας και ισότητας στα τέλη του 18ου αιώνα. Θέμα και παραλλαγές», στο βιβλίο-του *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003, σ. 61-80.

31. Σε κομμάτι της («Αυτοβιογραφίας»)-του που δεν το δημοσίεψε, βλ. Φίλ. Ηλιού, «Ανέκδοτα...», ό.π., σ. 77.

Στα 1820, σχολιάζοντας τις ειδήσεις για την εξέγερση του Αλή πασά, έγραφε προς τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο στο Λονδίνο: «Περὶ του Νέρωνος Αλή, ουδ' ἡμεῖς ἐδῶ ἔχομεν τι βέβαιον. Σποχάζομαι ὅτι με χειρότερον-του διάβολον εμπλέχθη του Βυζαντίου ο διάβολος. Ὅ,τι με λυπεῖ εἶναι ὅτι δεν εἴμεθα εἰς κατάστασιν να ωφεληθῶμεν ἡμεῖς ἀπὸ ταύτην την παράξενον περίστασιν, διότ' εἴμεθ' ἀκόμη πολλὰ ἀγούροι. Ὅπως αν γένη το πράγμα, ο καιρὸς ἐφθασεν, ὥστε και ἡμεῖς να ωριμάσωμεν, και ο χαμάλης-μας να σαπήση, και να πέση ἀπὸ το δένδρον της τυραννίας. Μακάριοι εσεῖς οἱ μέλλοντες να γενεῖτε αὐτόπται της πτώσεώς-του! Αν αὐτοῦ εἶναι πόστα διὰ τον ἄλλον κόσμον, μην αμελήσης να με δώσης τα ευαγγέλια».³²

Θα ἔλεγε βέβαια κανεῖς ὅτι σ' αὐτὴν την ηλικία δεν μπορεῖ παρά να εἶναι κάπως ἀτολμος, διστακτικὸς —σύμφωνοι. Δεν εἶναι ὁμως μόνον αὐτό· ἀνθρωπινός με τις ἀρχές της κοινωνικῆς δικαιοσύνης του Διαφωτισμοῦ, ο Κοραῆς δεν μπορούσε να φανταστεί την Ελευθερία δίχως να ἔχει πλάι-της την Ἰσότητα. Σ' ὅλο το μακρὸ διάστημα του Αγώνα τον εἶδαμε να παλεύει για να νικηθοῦν οἱ Τούρκοι, ἀλλὰ και για μια ορθότερη πολιτικὴ πορεία της κυβέρνησης: δίκαιοι νόμοι, κατάργηση κάθε κοινωνικῆς διάκρισης, οργάνωση της ἐκπαίδευσης —ὅλα αὐτὰ τον ἀπασχολοῦσαν μάλλον περισσότερο ἀπὸ τη νίκη. Ἴσως το πιο ἐμφανὲς τεκμήριο του ισχυροῦ διαφωτιστικοῦ ἰζήματος, αὐτό που φανερώνει πως το εθνικὸ συναίσθημα δεν στῆθηκε ικανὸ να ποδηγετήσῃ τη σκέψη του Κοραή, εἶναι η πίστη-του πως Ἕλληνες και Τούρκοι μποροῦν να συμβιώνουν —ἀκόμα και σε μια αὐτόνομη Χίος— ἀρκεῖ αὐτοὶ οἱ Τούρκοι να ἔχουν αποφασίσει «αὐθαιρέτως», αὐτοβούλως θα λέγαμε εμεῖς, πως θέλουν «να κυβερνῶνται ἀπὸ τους κοινούς της Χίος διοικήσεως νόμους».³³ Η Χίος ὡς καινούρια «ουτο-

32. Αδαμ. Κοραῆς (Παρίσι) προς Αλέξ. Κοντόσταυλο (Λονδίνο) 15.9.1820, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', σ. 250. Πόστα εἶναι βέβαια οἱ ταχυδρομικὲς υπηρεσίες.

33. Αδαμ. Κοραῆς (Παρίσι) προς Αλέξ. Κοντόσταυλο (Υἱδρα) 19.12.1831, *ὁ.π.*, τ. ζ', σ. 248. Στο γράμμα αὐτὸ ο Κοραῆς ἀναζητεῖ τρόπο να ἐπιτευχθεῖ με τη μεσολάβηση των ξένων διπλωματῶν μια αὐτόνομη, ἐστὼ και φόρου υποτελής, Χιακὴ πολιτεία. Φυσικὰ γνωρίζει τις ελάχιστες πιθανότητες του ἐγχειρήματος, ἀλλὰ ὅπως σημειώνει, «εξεύρεις την παροιμίαν "Ὅστις πνίγεται, ἀπὸ τα μαλλιά-του πιάνεται"», *ὁ.π.* Για την συμβίωση των Τούρκων σε ἓνα ἐλεύθερο ἐλληνικὸ κράτος βλ. το *Σημειώσεις εἰς το προσωρινόν...*, *ὁ.π.*, σ. 8-20, και το «Περὶ των ἐλληνικῶν συμφερόντων διάλογος», *Προλεγόμενα...*, *ὁ.π.*, τ. Β', σ. 198-204· ἐξίσου ἐντυπωσιακὴ εἶναι και η συμβουλή-του προς τον Δημήτριο Ὑψηλάντη, ἀμέσως μόλις ξέσπασε η Επανάσταση

πία» στη διανόησή-του — φαίνεται πως οι ιδεατοί συμπατριώτες-του συγχροτούν ένα ουτοπικό καταφύγιο σε μιαν άκρη του μυαλού-του.

Και τα πράγματα στην επαναστατημένη Ελλάδα δεν εξελίχθηκαν όπως τα ονειρευόταν ο Κοραΐς — ούτε όπως θα τα ήθελαν οι λίγες, πολύ προωθημένες κοινωνικά συνειδήσεις. Κάποια στιγμή γύρω στα 1826-1827 φάνηκε πως οι Οθωμανοί δάμασαν τους εξεγερμένους, και χρειάστηκε να παρέμβουν οι Μεγάλες Δυνάμεις για να εξισορροπηθεί η κατάσταση. Τα κοινωνικά αιτήματα ήρθαν σε δεύτερη μοίρα μπροστά στα εθνικά, και βέβαια μια δημοκρατική πολιτεία, τόσο τέλεια όπως τη σκεφτόταν ο Κοραΐς, δεν ήταν παρά μια απραγματοποίητη φαντασίωση. Ο γέροντας αντιτάχθηκε όσο μπορούσε, μαχητικά απέναντι στις αυθαιρεσίες του Καποδίστρια, και με πιο υπόγειο τρόπο απέναντι στην εγκαθίδρυση της βασιλείας, είτε υποδεικνύοντας τις αρετές του πολιτικού συντάγματος των «Αγγλοαμερικανών» είτε υπενθυμίζοντας τα μειονεκτήματα και το υψηλό οικονομικό κόστος κάθε βασιλικής αυλής.³⁴ Πολιτικά όμως, το παιγνίδι ήταν χαμένο: τον Καποδίστρια τον σκότωσαν οι Μανιάτες, δεν τον ανέτρεψε η δημοκρατική αντιπολίτευση, και η εικόνα του έθνους-κράτους έπρεπε, κατά την αντίληψη των πολλών, να έχει για αρχηγό έναν βασιλιά, όχι έναν πρόεδρο. Στα ύστερα γεράματά-του — πέθανε τον Απρίλη

(20.6.1821) να «θεωρούνται ως αδελφοί, και ως αδελφοί πλανημένοι, χρείαν έχοντες να χειραγωγηθώσιν εις την ευνομίαν (ως λέγεις και συ εις την φρόνιμον επιστολή-σου)», όσοι Τούρκοι «ρίπτοντες τα όπλα υποτάσσονται». Ο Υψηλάντης του είχε γράψει (1.4.1821) για την «στερεάν και αναπότρεπτον απόφασιν να τους καταστρέψωμεν εξ ολοκλήρου, αν δεν εμπορέσωμεν να τους πολιτίσωμεν και να τους συνεθήσωμεν να ζήσουν εις τας αγκάλας της Ευνομίας και της Δικαιοσύνης» — τυπική διαφωτιστική αντίληψη και εδώ, βλ. *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Δ', σ. 288 και 283. Το μακρύ γράμμα του Κοραΐ προς τον Υψηλάντη (σ. 287-293) είναι ένα χαρακτηριστικό τεκμήριο των ιδεών-του: φρόνηση, επιείκεια, αντιπαλότητα προς την Εκκλησία και τους υποτιθέμενους ευγενείς (κι έτσι, πολύ διπλωματικά, οι Φαναριώτες απλώς υπονοούνται), πατριωτικός ενθουσιασμός — μαζί και οι φόβοι-του για την ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας.

34. Οι θετικές αναφορές στον τρόπο διακυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών είναι συχνές, βλ. λ.χ. την επιστολή-του προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, 15.2.1825, *Αλληλογραφία*, τ. Ε', σ. 192. Το ίδιο συχνές είναι και οι αρνητικές αναφορές στο θεσμό της βασιλείας, βλ. λ.χ. *Προλεγόμενα...*, τ. Β', Αθήνα 1988, σ. 710-711· τ. Γ', σ. 420-424, 614-616· τ. Δ', Αθήνα 1995, σ. 97. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα κείμενό-του που δεν πρόλαβε να το επεξεργαστεί οριστικά και να το δημοσιεύσει, βλ. Παντ. Κοντογιάννης, «Ανέκδοτος επιστολή του Α. Κοραΐ περί δημοκρατίας», *Ελληνικά* 8 (1935), 181-196, όσο ξέρω δεν έχει αναδημοσιευτεί έκτοτε.

του 1833, λίγο πριν κλείσει τα 85— ο Κοραΐς στράφηκε στις αγαπημένες-του μελέτες της νεοελληνικής γλώσσας. Οι φίλοι-του τον τήμησαν όσο μπορούσαν, αλλά το Οικουμενικό πατριαρχείο απαγόρευσε να γίνει μνημόσυνο στην Κωνσταντινούπολη.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ